

## ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ФАКТОРИ (РЕСУРСИ) СІМ'Ї, ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

**Склярук А. В.,**

*кандидат психологічних наук*

*Інститут соціальної та політичної психології АПН України, м. Київ*

**Постановка проблеми.** В умовах демократизації нашого життя, перебудови всіх її сфер неухильно зростають вимоги до членів суспільства, їх морального вигляду, зростають вимоги до виховання підростаючого покоління. Безліч гострих проблем постає сьогодні перед сучасною наукою. Однією з найважливіших серед них виступає проблема підвищення соціально-психологічного потенціалу сім'ї, що є умовою позитивного впливу на дітей, подолання в сім'ї негативних явищ. Незважаючи на численні дослідження, присвячені проблемі соціально-психологічного потенціалу сім'ї, шляхи його підвищення, роль у цьому процесі освітніх закладах, методики роботи в цьому напрямку ще остаточно не досліджені. Однак практика на сьогодні відчуває гостру необхідність в науково обґрунтованих рекомендаціях у цій галузі.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Термін «потенціал» походить від грецької мови і в перекладі на українську означає «можливість». Його загальнонаукове застосування своїм корінням йде у філософію Аристотеля. Він поділяв буття на «потенційне» і «актуальне». Надалі проблематикою відносин можливого і дійсного в тій чи іншій мірі займалися П. Лаплас, І. Кант, Ф. Енгельс [8].

Сучасні наукові дослідження дозволяють визначити потенціал як універсальну загальнонаукову категорію, що означає «сукупність наявних засобів, можливостей у конкретній області» [3, с. 223].

Основоположником комплексного підходу до вивчення людини, в роботах якого потенціал служив для опису суб'єкта трудової діяльності, був Б.Г. Ананьєв. В якості показників з оцінки потенціалу особистості він використовував уявлення про працездатність та працездатність. Мабуть, він перший підкреслює особливе місце інтелекту в структурі потенціалів людського розвитку [2].

Проблема потенційних можливостей особистості та їх реалізації в діяльності розглядається також в роботах таких науковців, як Г.О.Балл, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.В. Ельконін, А.М.Матюшкін, В.М. Мясішев, Б.М. Теплов, Е.Н. Erikson, S. Freud, C.G. Jung, O.M. Maslow, M. Mead та ін. [7; 8].

Глумачення поняття потенції стосовно психіки в цілому знаходимо у працях С.Д.Максименка, С.Л. Рубінштейна, які ставили питання про можливості невикористаних психічних резервів, здатних актуалізуватися під впливом певних умов [6; 8].

На сьогодні розробка загальних закономірностей формування потенційної сфери або функціонального запасу особи в процесі діяльності здійснюється за умов вивчення соціально - адаптивного потенціалу (К.А.Абульханова-Славська, А.Г.Маклаков, С.Д. Максименко), творчого потенціалу (В.О. Моляко, О.Л. Шульган ін.), духовного потенціалу (К.А. Абульханова-Славська, Верещак Є. П., Леонтьєв А. Н., Савчин М. В.), енергопотенціалу (С.Д. Максименко), інтелектуального потенціалу (Л.А. Венгер, В.М. Дружинін, С.Д.Максименко, М.Л. Смульсон), морально-етичного потенціалу (Л.В. Мар'яненко), трудового потенціалу (А.І.Вишняк, Е.А. Радаєва), менеджерського потенціалу (Л.В. Балабанові, О.Г. Шмелев, О. С. Штепа), «потенціалу» взагалі (В.Г. Асєєв, І.П.Манюха, В.І. Слободчиков), викликаних потенціалів (М.В. Борисова, О.Р. Дмитроца, В.Б. Павленко, М.В. Макаренко). Не дивлячись на широкий діапазон робіт з проблем потенціалу, можна відзначити їх різноплановість, відсутність концептуальних напрацювань. Автори, застосовуючи поняття «потенціал», зазвичай, використовують його декларативно, лише поглиблюючи свій предмет дослідження; або цілеспрямовано як метафору чи порівняння у теоретико-експериментальних дослідженнях.

**Метою** даної статті є аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів (ресурсів) сім'ї, як складових її соціально-психологічного потенціалу сім'ї.

**Виклад основного матеріалу.** У ХХ столітті, і по теперішній час термін «потенціал» в різних поєднаннях з іншими поняттями використовується досить часто. Загальновідомо, що найбільшого успіху в використанні домоглися природні науки і, насамперед, фізика. В інших областях наукового знання, потенціал, використовується в основному в якості синоніма ресурсів, наприклад, «кадровий потенціал», «естетичний потенціал», «інтелектуальний потенціал», «трудова потенціал», « поведінковий потенціал», «потенціал активації», «потенціал реакції», «інноваційний потенціал», «соціальний потенціал», «психологічний /психічний потенціал» та ін.

У вузькопрагматичному плані потенціал особистості є системою його поновлювальних ресурсів, які проявляються в трудових, виховних, освітніх та інших процесах. Потенціал особистості, як і будь-який інший потенціал, показує стан системи в даний конкретний момент і у зв'язку з цим повинен мати деяку чисельну оцінку. Потенціал, з одного боку, постійно витрачається, а з іншого - поновлюється. У цьому, перш за все, виявляється його системна якість.

Потенціал існує саме як можливість, яка носить прихований характер до моменту її прояву, коли потенціал «викликається» на поверхню буття силою обставин. Якщо можливості особистості проявляються в безпосередньо спостережуваній ситуації, то особистісний потенціал формується, накопичується, розвивається нерідко у прихованій від спостереження формі і тільки після цього виявляється в актуальній ситуації. Тому поняття «потенціал» перебуває в нерозривному зв'язку з категорією «розвиток», що обумовлює його приховану динамічну природу.

Потенціал не існує сам по собі як якась відособлена від діяльності сутність, а матеріалізується в різних видах людської діяльності. Це пов'язує в єдине ціле діяльність з виявленням, розвитком і реалізацією потенціалу. Відзначимо, що потенціал, вочевидь, безпосередньо пов'язаний з механізмами оволодіння діяльністю, включаючи необхідні для цього вміння, навички та діяльні компетенції. Але потенціал і діяльність – це два різних феномени. Потенціал – це така можливість, яка, реалізується у діяльності, удосконалюється, залишаючись потенційною (імовірнісною можливістю), в той час як діяльність відокремлена від потенціалу і є засобом досягнення поставленої мети. Діяльна сутність потенціалу робить необхідним розгляд його з урахуванням психології потреб. Особливого значення набуває духовна потреба особистості, духовний потенціал. Саме духовна потреба, на думку К.А. Абульханової-Славської, інтегрує особистісний потенціал і виявляється у формі рівня домагань особистості [1].

Особистісний (психологічний) потенціал характеризує внутрішні нерозкриті можливості особистості в русі. При цьому потенціал розуміється не як стан тимчасово невикористаних ресурсів, а, як усезростаюча готовність до вирішення все складніших завдань. Зона особистісного потенціалу, таким чином, завжди представляє собою зону особистісного зростання із зростаючими можливостями самоактуалізації та саморозвитку особистості.

Провідною властивістю потенціалу можна вважати ймовірність реалізації особистісних ресурсів у разі потреби. Більш того, якщо наявність можливості можна об'єктивно спостерігати, то наявність потенціалу можна лише припускати до моменту його реалізації.

Тим часом, ряд авторів (А. Ф. Караваєв, В. О. Зверев, В. Р. Гілл) визнають як базовий, соціально - психологічний потенціал особистості і визначають його як рівень сформованості психічних властивостей і якостей індивіда, що представляють в сукупності резерв підвищення ефективності діяльності, подальшого розвитку і творчого прояву. І тісно пов'язують соціально-психологічний потенціал і систему знань, опосередковану індивідуальним досвідом, що реально використовується особистістю в якості керівництва до дії [4].

Таким чином, потенціал, має як особистісну, так і соціальну природу. Тільки вивчаючи закономірності співвідношення особистості і життєдіяльності, можливо виявити здібності та конкретні психічні можливості, які безпосередньо «працюють» на професійне майстерство і результати його діяльності. Це вміння мобілізувати свої особисті (природні, психічні, соціально-психологічні) можливості з масштабами завдань що вирішуються, за котрі людина береється; це вміння виробляти соціально зріле, реалістичне розуміння ходу буття, суспільних подій; це вміння не тільки пристосуватися до оточення, але знайти або змінити своє місце в житті.

Виступаючи в єдності просторових та часових характеристик, соціально-психологічний потенціал особистості концентрує в собі всі резерви і можливості людини - потенціал розуму, потенціал волі, потенціал почуттів, потенціал тіла, суспільний потенціал, креативний потенціал, духовний потенціал.

Соціально-психологічний потенціал особистості конкретизує в собі психічні можливості людини, у всьому їх спектрі починаючи від психічних властивостей, особистісних психофізіологічних ресурсів і закінчуючи професійними вміннями та навичками.

Розглядаючи питання соціально-психологічного потенціалу не можна обійти поняття адаптації та адаптаційного потенціалу особистості. Поняття «особистісний адаптаційний потенціал», яке змістовно розкривається в рамках концепції адаптації, вводить А.Г. Маклаков. Автор розглядає його як процес і як властивість системи що саморегулюється, що складається в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. Психологічні характеристики людини, найбільш значущі для регуляції психічної діяльності і самого процесу адаптації, складають його особистісний адаптаційний потенціал, який включає: нейропсихічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, що є основою саморегуляції і впливає на ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, визначальне почуття власної значущості; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування [5].

Проведений аналіз даного феномену дозволяє виділити деякі його загальні, основні риси і показати, що, як правило, особистісний адаптаційний потенціал:

- розглядається як інтегральна змінна, що характеризує сукупність індивідуально - психологічних ознак, що обумовлюють ефективність психічної адаптації;
- має властивості складної системи і, відповідно, системний аналіз виступає основним підходом до його дослідження;
- включає не тільки особисті прояви адаптаційних здібностей, а й латентні властивості, які можуть виявитися при зміні змісту, сили та напрямку впливу адаптогенних факторів;
- визначає межі адаптаційних можливостей особистості і стійкість до чинників, що мають вплив, містить передумови до деякого діапазону відповідних адаптаційних реакцій;
- пов'язаний з віково-психологічними особливостями, при цьому власна активність особистості виступає в якості умови, що регулює міру реалізації потенційних можливостей.

Останнім часом, багато вчених різних дисциплін досліджують такі найсуттєвіші, принципово важливі характеристики соціально-психологічного потенціалу особистості, як його сталість, його динамічність (здатність змінюватися) та адекватність цілям і завданням за будь-яких проявів: від самосвідомості до практичних дій через поведінку.

Важливо також, і те, що реалізація і розвиток потенціалу особистості залежить від кількості і якості зв'язків з іншими людьми. З цього витікає, що потенціал особистості не можна розглядати у відриві від соціального оточення; це має особливе значення, коли мова йдеться про соціально-психологічний потенціал сім'ї.

Як відомо, яка сім'я, які її соціально - психологічні можливості, така і дитина, що зростає в цій сім'ї. Як правило, діти, що виховуються в атмосфері любові і розуміння, ростуть щасливими, мають менше проблем пов'язаних зі здоров'ям, спілкуванням з однолітками, труднощів з навчанням в школі і, навпаки, порушення дитячо-батьківських відносин негативно позначається на становленні особистості дитини, веде до формування різних психологічних проблем.

Ряд авторів розглядають соціально-психологічний потенціал сім'ї через призму виконання сім'єю своїх функцій, вчасності, виховної. Під виховним потенціалом сім'ї слід розуміти сукупність наявних засобів і можливостей для формування особистості дитини, як об'єктивних, так і суб'єктивних, реалізованих батьками як свідомо, так і інтуїтивно. При оцінці виховного потенціалу сім'ї використовується наступний комплекс прийомів та методів: спостереження за поведінкою та навчанням дітей, виховною діяльністю батьків, відвідування сімей, індивідуальні бесіди з сім'ями і їх вихованцями, анкетування та тестування дітей та їх батьків, а також малюнок сім'ї очима дитини, методика «Незакінчених речень» про сім'ю, які пропонується продовжити батькам і дітям по черзі. Критерії оцінки виховного потенціалу сім'ї:

- можливість сім'ї задовольнити соціально-психологічні потреби особистості;
- рівень педагогічної культури батьків;
- характер взаємин у сім'ї;
- здатність сім'ї звернутися за допомогою у разі критичних ситуацій до різних соціальних інститутів.

Рівень виховного потенціалу сім'ї є критерієм успішного виховання дітей. Одним з пріоритетних завдань програми розвитку та виховання дітей є зміцнення взаємодії сім'ї та освітнього закладу. Основою такої взаємодії є допомога сім'ї у вирішенні проблем виховання дітей. Це завдання безпосередньо пов'язана з підвищенням соціально-психологічного потенціалу сім'ї. Так що ж таке соціально-психологічний потенціал сім'ї?

Отже, в рамках даного дослідження, враховуючи точки зору багатьох наукових перцепцій вважаємо, що соціально-психологічний потенціал сім'ї це особливості сім'ї, які визначають передумови і можуть більшою чи меншою мірою забезпечити успішність її розвитку. Соціально-психологічний потенціал сім'ї складається з таких компонентів:

- Особистісного (біологічного, успадкованого стану психіки індивіда як члена малої групи, рівень інтелектуального розвитку батьків);
- Психологічного (тип сім'ї, виконання рольових функцій членами сім'ї, тип взаємин у сім'ї);

- Економічного (рівень доходів в сім'ї, наявність житла тощо);
- Соціального (належність родини до певної етнічної групи, соціальний статус, освіта батьків, їх професія і займана посада, культурний і духовний рівень розвитку);
- Адаптаційного (рівень пристосування до нових або мінливих умов соціальної взаємодії).

Особистісна складова соціально-психологічного потенціалу сім'ї включає в себе потенціал розвитку кожного члена сім'ї, який закладено в них самих, в їх потребах та здібностях, особливо в тих, що спрямовані на взаємодію та самовдосконалення. Це успадкований стан психіки, генетична успадкованість, рівень інтелектуального розвитку батьків. Це система знань, умінь, навичок, уявлень, світогляд та пізнавальні здібності кожного члена сім'ї. Все це несе приховані можливості, які можуть проявлятися за певних умов, активуючи соціально-психологічний потенціал даної сім'ї.

Психологічна складова це сформована система відносин у сім'ї, тип сім'ї, виконання рольових функцій членами сім'ї, система смислів і смисложиттєвих орієнтацій, духовно-моральних цінностей, життєвих позицій і моральних настанов членів сім'ї. Засоби і способи (вербальні і невербальні) спілкування та взаємопідтримки. Психологічна складова також включає систему цілей і соціально-психологічних установок кожного члена родини. Наглядна частина психологічної складової соціально-психологічного потенціалу сім'ї це психологічний клімат у сім'ї.

Економічна складова інтегрує в себе рівень доходів в сім'ї, наявність житла, грошових накопичень, споживацьке навантаження, забезпечення матеріально-побутових та особистісних потреб членів сім'ї, стабільність або періодичність доходів, співставлення доходів та розходів сім'ї.

Соціальна складова це належність родини до певної етнічної, релігійної групи, соціальний статус, освіта, знання, уміння та навички батьків, їх професія і займана посада, культурний і духовний рівень розвитку. Це сукупність соціальних норм і цінностей, якими сім'ї керується в процесі своєї життєдіяльності, реалізуючи свої потреби й інтереси у взаємодії із соціальним оточенням. Соціальна складова також включає в себе соціальне почуття, соціальну відповідальність та здатність до культурологічного діалогу.

Адаптаційна складова, перш за все, пов'язана з рівням пристосування до нових або мінливих умов взаємодії сім'ї з соціумом. Адаптаційну складову доцільно представляти як інтегральне утворення, що об'єднує в складну систему соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості членів сім'ї та їх якості, які актуалізуються для створення і реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності. Це здатність сім'ї пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов та її готовність до цих змін.

Таким чином, потенціал, має як особистісну, так і соціальну природу. До внутрішніх факторів (ресурсів) сім'ї, як частини її соціально-психологічного потенціалу можна віднести особистісну та психологічну складову. До зовнішніх факторів (ресурсів) сім'ї, як частини її соціально-психологічного потенціалу можна віднести соціальну та економічну складову. Що стосується адаптаційної складової, посилюючись на її представлення, як інтегральне утворення, що об'єднує в складну систему соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості членів сім'ї, можна стверджувати, що адаптаційна складова має як особистісну так і соціальну природу. Тобто адаптаційна складова соціально-психологічного потенціалу сім'ї, знаходить своє відображення як у зовнішніх так і внутрішніх факторів (ресурсів) сім'ї.

Зона особистісного потенціалу, завжди представляє собою зону особистісного зростання із зростаючими можливостями самоактуалізації та саморозвитку для кожного члена сім'ї.

**Висновки.** Соціально-психологічний потенціал сім'ї має властивості складної системи і, відповідно, системний аналіз виступає основним підходом до його дослідження. Розглядаючи його сталість, його динамічність (здатність змінюватися), можна стверджувати, що потенціал, з одного боку, постійно витрачається, а з іншого - поновлюється. У цьому, перш за все, виявляється його системна якість. Соціально-психологічний потенціал сім'ї формується, накопичується, розвивається нерідко у прихованій від спостереження формі і тільки після цього виявляється в актуальній ситуації. Тому поняття «потенціал» перебуває в нерозривному зв'язку з категорією «розвиток», що обумовлює його приховану динамічну природу. При цьому соціально-психологічний потенціал сім'ї розуміється не як стан тимчасово невикористаних ресурсів, а, як усезростаюча готовність до вирішення все складніших завдань, з якими стикається родина у путі свого існування. **Ключові слова:** потенціал, соціально-психологічний потенціал сім'ї, складові потенціалу, зовнішні та внутрішні фактори (ресурси) сім'ї.

**Резюме.** Соціально-психологічний потенціал сім'ї це особливості сім'ї, які визначають передумови її розвитку і можуть більшою чи меншою мірою забезпечити успішність цього процесу. Потенціал, має як особистісну, так і соціальну природу, і складається з таких компонентів: особистісного; психологічного; економічного; соціального; адаптаційного. До внутрішніх факторів (ресурсів) сім'ї, як частини її соціально-психологічного потенціалу можна віднести особистісну та психологічну складову. До зовнішніх факторів (ресурсів) сім'ї, як частини її соціально-психологічного потенціалу можна віднести соціальну та економічну складову. Адаптаційна складова соціально-психологічного потенціалу сім'ї, знаходить своє відображення як у зовнішніх так і внутрішніх факторів (ресурсів) сім'ї.

**Резюме.** Социально - психологический потенциал семьи это особенности семьи, которые определяют предпосылки ее развития и могут в большей или меньшей степени обеспечить успешность этого процесса. Потенциал, имеет как личностную, так и социальную природу, и состоит из следующих компонентов: личностного; психологического; экономического; социального; адаптационного. К внутренним факторам (ресурсам) семьи, как части ее социально - психологического потенциала можно отнести личностную и психологическую составляющую. К внешним факторам (ресурсам) семьи, как части ее социально - психологического потенциала можно отнести социальную и экономическую составляющую. Адаптационная составляющая социально - психологического потенциала семьи, находит свое отражение, как во внешних, так и во внутренних факторов (ресурсах) семьи. **Ключевые слова:** потенциал, социально-психологический потенциал семьи, составляющие потенциала, внешние и внутренние факторы (ресурсы) семьи.

**Summary.** Social - psychological potential of the family is specialties of the families that define the preconditions for its development and may to a greater or lesser extent, to ensure the success of this process. Potential has both personal and social nature , and consists of the following components: personal, psychological, economical, social, adaptive. The internal factors (resources) of the family, as a part of its social - psychological capacities include personal and psychological component. The external factors (resources) of the family, as a part of its social - psychological capacities include social and economic component. Adaptive component of socio - psychological potential of the family is reflected, both in external and internal factors (resources) of the family. **Keywords:** potential, socio-psychological potential of the family, components of potential, external and internal factors (resources) of the family.

#### Література

1. Абульханова-Славская К. А. Проблемы исследования индивидуального сознания / К. А. Абульханова-Славская, М. И. Воловикова, В. А. Елисеев // Психол. журн. - 1991. - Т. 12, № 4. - С. 27-40.
2. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания / Бодалева А.А. - М.: Воронеж, 1996. - 384 с.

3. Василенко П.М. Словник-довідник соціального працівника: навч. посіб. / П.М. Василенко, В.С. Васильченко, В.М. Галицький. – К.: ПКДСЗУ, 2007. – 322 с.
4. Караваев А.Ф. Формирование психологического потенциала личности сотрудника. / А.Ф. Караваев, В.О. Зверев, В.Р. Гиль // Психопедагогика в правоохранительных органах. - 2008. - №4(35). С. 44-46.
5. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал, 2001. — Т. 22, № 1. — С. 16-24.
6. Максименко С.Д. Загальна психологія. Видання 3-є, перероблене та доповнене. [навчальний посібник] / С.Д. Максименко – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
7. Петровский А.В. Проблемы развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. –1984. –№ 4. – С. 15-29.
8. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века: учеб. пособие для высших учебных заведений / М.Г. Ярошевский. - 2-е изд. - М.: Academia, 1997. - 416 с.